

Гарій ВОЙЧЕНКО

ТЕПЛИЙ ДОЩ

*Присвячую моїм ровесникам –
дітям війни*

БУЛЬБАШКИ

Мабуть, у кожної людини є свої зарубки пам'яті, якісь короткі фрагменти з дитинства, які закарбувалися на все життя. Час від часу вони спливають на поверхню так чітко, наче то було вчора.

Для мене найпершим епізодом назавжди лишився теплий липневий дощ з бульбашками.

Скоріше всього це був липень 1937 року. Мені виповнився один рік і чотири місяці. Будинок наш був на дві половини, з так званою "боківкою". Спільний вхід у сіни, чи коридор, був через широкі одностворчаті двері, над ними – полиця з віконцем. На праву руку, при вході, були теж одностворчаті масивні двері в приміщення колишньої пекарні: велика кімната, у лівому кутку якої була піч, отвірна частина з припічком, друга частина печі (на якій сплять) з лежанкою виходила в іншу, меншу кімнату.

На ліву руку в коридорі були двостворчаті фільончасті двері в житлове приміщення з кухнею, кімнатою і спальнею. Просто, в кінці сіней були ще одні одностворчаті двері, які вели в "боківку" – однокімнатне приміщення з одним вікном і плитою.

Пізніше, коли я підріс, бабуся Поля, батькова мати, розповідала чому тут була піч. Справа в тому, що бабуся в 1926 (чи 1928) році відкупила цю хату у пекаря, який випікав хлібні вироби для всього Биківського мікрорайону.

Так от, стоїмо ми в сінях, двері відчинено всередину навстіж, а надворі густо і крупно падає дощ. По двору суцільним потоком тече вода. Тепло, тихо. Лише чути, як по даху барабанить дощ та хлюпотить на землі вода. Я зачаровано дивлюсь на бульбашки, які зринають і лопаються, пропливають мимо. Позад мене стоїть мій двоюрідний брат Юрій, на рік старший від мене, і бабуня Поля. Всі зачаровані дощем, бульбашками і озонистим повітрям.

Мама прилаштувала у велику хустку мого маленького братика, підвісила через плече, взяла дві валізи в руки, я біля неї. Поїхали добиратися на Кіровоградщину. Скоріше за все добиралися залізницею, бо опинилися на станції Знам'янка. На пристанційній площі мама побачила "полуторку" з військовими номерами, підійшла до офіцера, що стояв біля машини, показала довідку, яка свідчила, що ми сім'я офіцера Червоної Армії. На щастя, машина мала їхати через Кіровоград. Ми і двоє бійців розмістилися в кузові на лаві біля кабіни. Рушили. Дорослі сидять спиною до руху, я стою, тримаючись руками за кабіну, дивлюся вперед. Мені цікаво. Виїхали за місто. Праворуч по ходу машини – ліс, ліворуч – поле, а на полі гойдається чи то жито, чи пшениця. І ліс, і поле бачу вперше. Красиво, приємно, серпневий вітер ласкаво облизує обличчя, пронизує чубик на голові. Раптом я побачив у полі багато міліціонерів і скрикнув: "Ой, скільки міліціонерів!" Солдати і мама обернулися. Один солдат сказав: "Німецький десант."

Через кільканадцять метрів ми побачили на дорозі міліціонера, який рукою зупинив машину, поряд з ним було ще двоє. Машина зупинилася, з кабіни вийшов наш офіцер. З "міліціонером" вони про щось переговорювали, і ми поїхали далі. Всі мовчали. Мабуть, кожен думав про своє, або всі думали про одне і те ж – про війну. Я вже знав, що іде війна, що на нас напали фашисти, що з ними треба воювати.

В Кіровограді машина зупинилася біля церкви, що поряд з обслугом і вулицею Пушкіна. Ми з мамою зішли, машина поїхала у напрямку Виски чи Новоукраїнки.

Отже, ми в Кіровограді. Йдемо вулицею Пушкіна, провулочком вийшли на Чапаєва і на розі вулиці Артема побачили перший розбитий (очевидно бомбою) будинок. Я не знаю, про що тоді думала мама, але в очах у неї був смуток.

Ось і рідний Ровенський провулок. Ще метрів сто-сто п'ятдесят і наш будинок. Зайшли у двір, нас зустрічає бабуня – татова мати, тьотя Шура – татова рідна сестра, Юра – її син, тьотя Катя – дружина татогового брата Григорія (служив моряком в Чорноморському флоті) з двомісячним сином Алімом на руках.

Всі поздоровалися, а бабуня Поля сказала: "Навіщо ви приїхали сюди, через день-два тут будуть німці."

І дійсно, через два дні у місто зайшли німецькі війська. Мама якось комусь розповідала: "Ми приїхали в Кіровоград, не думаючи, що з війною настільки серйозно." А тут ще – сім'я офіцера Червоної Армії. Боялися всього, боялися німців, боялися, щоб сусіди не "продали", думали – як жити, за що жити... Був початок серпня 1941 року.

ФОТО

Не знаю чому, але в пам'яті ранніх дитячих років лишилися тільки літні епізоди. Ось зараз дивлюсь на фото 1938 року. Батько у військовій формі – пілотка, гімнастерка, на петличах авіаційні крильця з пропелером, мама в літній сукні і я в літньому білому костюмчику. Мабуть, то був липень або серпень, мені майже два з половиною роки.

Чітко пам'ятаю, як мама з татом зібралися йти кудись чи до когось, але без мене. Я зчинив такий галас... Не хочу лишатися з бабусею, хочу тільки з ними. Мусили взяти. В центрі міста зайшли до фотографії, сфотографувалися. І все, більше нічого не пам'ятаю. Лишилося тільки фото.

ОЛОВ'ЯНИЙ СОЛДАТИК

Розпочалася кампанія Радянського Союзу по приєднанню західно-українських земель. Літо 1939 року. Батько із своєю військовою частиною у Львові. Викликав нас з мамою. Знову ж запам'яталися лише кілька "кадрів". Ми вже у Львові. Їдемо з мамою трамваєм. Кондуктор весь час оголошує: "Прошу, пані, до пшоду!"

Ще один "кадр". Розміщено нашу родину в одному великому будинку. Ми займаємо дві кімнати. Загальний коридор, інші кімнати займають місцеві жителі – чоловік, жінка і їхній син, років на три старший від мене. Мені більше трьох. До нас ставляться шанобливо, але тримаються якось поважно і напружено. Колись запросили мене до себе в кімнату, чимось пригостили і подарували олов'яного солдата. Очевидно, з колекції сина. Підніс іграшку сам хлопчик. І більше жодної миті "львівського періоду". Хоча ні. Найостаннішу пам'ятаю. Ми перелітаємо зі Львова до Чернівців. Мабуть, то був квітень 1940 року. Аеродром. Заходимо в "черево" великого літака з прямокутними віконцями. Злетіли. Я у мами на колінах і весь час дивлюся вниз, на землю. Бачу зверху малесеньких людей, коней, корів. Мені гордо і приємно. Нічого не боюсь, я ж мужчина, як татко!

СНІГОВА КОРОЛЕВА І ДОБРА ФЕЯ

Прилетіли до Чернівців. На аеродромі нас зустрів тато. Легковою автомашиною поїхали на квартиру, яку було виділено для нашого проживання. Сім'ї офіцерів Червоної Армії розташовували в будинках, мешканці яких виїхали на захід. Це був величезний особняк, схожий на палац, з величезним двором, квітковими клумбами і фонтаном.

Як тільки ми зайшли до будинку, в холі я побачив дуже високу, худорляву, з білим, навіть трохи фіолетовим волоссям даму. На ній була синя сукня, плетений капелюшок на голові, на очах фіолетові оку-

ляри. Пізніше, згадуючи її, я подумав, що вона була схожа на Снігову Королеву, але стару. Бабуля, дійсно, як королева дивилася на нас, піднявши підборіддя і скривленими губами щось говорила мамі. Мова її була з іноземним акцентом. Закінчивши свій монолог, вона взяла валізу і вийшла. То була дружина хірурга, який не бажав працювати на "совєти" і виїхав до Німеччини.

Як тільки "холодна бабуня" вийшла за ворота, біля нас, наче грибок, з'явилася маленька повненька тітонька, з добрими, приємними очима. Яюсь сором'язливо, заїкаючись від хвилювання, тітонька розповіла, що вже багато років працювала при цьому домі хатньою робітницею, займалася домашнім господарством.

Тут їй було виділено невеличку кімнатку, де вона і жила. Жити їй більше ніде і, якщо мама дозволила би їй лишитися в цій коморці, вона б допомагала по господарству. Мама так розчулилася, що аж розплакалась. Ми самі люди прості – батько з робітничої сім'ї, мама – з селянської, тому мама зразу заспокоїла тітоньку і запропонувала вибрати для себе будь-яку кімнату, лишатися в домі, а допомагати не треба, вона звикла все робити сама. Проте тітонька й слухати не хотіла і весь час допомагала мамі у всіх домашніх справах.

Я їй сподобався з першої хвилини. Віддавала вона мені багато часу – гралася, ходила по місту, варила і пекла спеціально для мене якісь смачні речі.

Прожили ми в Чернівцях з півроку. Запам'ятався останній день. Батька переводили до Києва. Пізній ранок, вже спаковано і відправлено багажем наші речі, тато десь на службі, мама іде зі мною снідати до ресторану. Там офіціант запропонував нам " французький сніданок", пообіцяв, що сподобається. Дійсно було смачно. Мама навіть попросила розповісти рецепт. Більше нічого не запам'яталося з "чернівецького періоду", навіть прощання з доброю тітонькою. А мені вже було чотири з половиною роки. У жовтні сорокового ми вже влаштувалися в авіамістечку на Солом'янці.

КІНО І ТЕАТР

Зима 1940-41 років була в Києві, але в пам'яті – жодного епізоду.

Вже теплої пори сорок першого (мабуть, то був квітень) батько кілька разів возив мене на аеродром. Мені дуже подобалися невеличкі літаки з кабіною для одного льотчика. А ще бачив, як люди в комбінезонах, на спеціальних візках перевозили бомби, маленькі і великі.

Першими кінофільмами були для мене "Чапаєв" і "Цирк". Кілька разів мама і тато ходили зі мною до кінотеатру на вечірні сеанси. З

дітьми бути в кінозалі на вечірніх сеансах не дозволялося, проте в кінотеатрі була спеціальна дитяча кімната. У ній батьки могли лишати дітей на час перегляду фільму. Там було багато іграшок і вихователька. Спочатку я пручався, бо теж хотів подивитися кіно, але вихователька так вправно “заморочила” мені голову приказками та іграшками, що зразу забув про татка і маму.

Незабутнім на все життя був “культпохід” до театру. Мене зачарував цей палац своєю красою, специфічно-урочистою атмосферою. Ходили всі поважно і розмовляли тихо, майже пошепки.

Пролунав дзвоник і люди заспішили на свої місця. Ми були в ложі другого ярусу. Повільно гасне світло, всі затихають, розпочалася вистава. Звучить музика, піднялася завіса. По сцені ходять, бігають люди в чудернацьких одягах. Я спостерігаю, заворожений театральною атмосферою, нічого не розумію, але мені цікаво. Показували “Марусю Богуславку”. З усієї вистави запам’яталися останні картини, коли Маруся виносила на підносі шаблі. Їх розібрали козаки, вони б’ються з турками (це вже дома мені розтлумачувала мама).

РОЗПОЧАЛАСЯ ВІЙНА

Пам’ятаю, маму чомусь забрали в лікарню і невдовзі вона прийшла з татком, показала мені маленьке дитяtko. Сказали, що купили мені братика.

Другого травня 1941 року народився мій молодший брат, якого назвали Альбертом.

Ранок 22 червня 1941 року. Мені п’ять років і два місяці. Мама розбудила дуже рано і наказала швидко одягатися. Сама закутувала маленького Альберта. Йому місяць і двадцять днів. Тато вже одягнутий. Застібнув широкий офіцерський пояс, перекинув через плече португею, поправив кобуру з пістолетом, одягнув кашкета. Був серйозний, зосереджений. Глянув на мене, посміхнувся, взяв обома руками, підняв над собою, весело сказав: “Не журиь, козаче, все буде гаразд.” Поставив на підлогу, підійшов до мами. У неї на очах сльози. Обняв, поцілував і швидко вийшов. Ми з мамою – на балкон. Тато вже стояв біля свого мотоцикла. Глянув на нас, махнув рукою, мотоцикл рвонувся з місця, зник. Лишилася тільки курява з пилу, який ще довго осідав на стривожену землю.

Повернувшись до кімнати, мама зайнялася моїм братиком, потім іншими справами, зараз їй було не до мене.

Я вийшов в коридор. Там діялось щось незрозуміле, це вже дорослим я б сказав: “Як у розворушеному мурашнику”. У коридорі було

багато квартир, де мешкали сім'ї нашої військової частини. Люди (лише жінки і діти) бігали з дверей у двері, вперед-назад по коридору, ніхто нікого не бачив, ніхто ні з ким не розмовляв, всі були заклопотані, зосереджені, серйозні. Такими людей я ще ніколи не бачив.

Зійшовши сходами на перший поверх, вийшов у двір. Там побачив своїх однолітків, вони гралися, як звичайно, начебто нічого й не сталося. Тут же, але остеронь малечі, стояли старші хлопчики й дівчатка, про щось жваво розмовляли. Приєднатися до їхнього гурту я не наважився, але зупинився недалеко від них так, що чув уривки розмови. Частіше всього було чути фрази: „Бомбили о четвертій ранку“, „падали бомби“, „буде війна“, „німці напали“, „наші їм покажуть“.

Нічого скласти докупи з почутого я не міг, тому побіг додому розпитувати маму. Вона зосереджено складала, пакувала речі і не чула моїх запитань. Після кількох настирливих спроб отримати пояснення до почутого у дворі, отримав „шльоп“ нижче спини, розсердився і вибіг до хлопчаків ганяти м'яча. Батька я більше не бачив аж до сорок восьмого року. Мама сказала, що всіх офіцерів перевели „на казармове становище“. Він, мабуть-таки, час від часу приходив, бо мама сама навряд чи змогла би спакувати і вивезти на залізничну станцію багаж (меблі, мотоцикл, всі домашні речі). Але це не осіло в пам'яті.

Висвітлюється уривками вже наша евакуаційна одісея в залізничному ешелоні. Їдемо в нашвидку обладнаних вантажних вагонах. Мені, як й іншим дітям, цікаво. На зупинках стрибаємо з вагонів, бігаємо. Нас ловлять матері, лають. Адже можна загубитися, потрапити під колеса, відстати. Було наказано суворо дотримуватися дисципліни, чітко виконувати розпорядження начальника ешелону. Кожній дитині в кишені повкладали записки з анкетними даними. Їдемо, на зупинках люди варять на дорожніх плитах (дві цеглини, хмиз, дощечки) обіди. Час від часу ешелон бомблять німецькі літаки. Поїзд зупиняється. Люди щосили біжать подалі від вагонів. Закінчується наліт, паровоз свистить „відбій“. Люди сходяться до вагонів, старший вагону перевіряє по списку чи всі прийшли. Рушаємо далі.

Це вже зараз я вираховую, що наша мандрівка продовжувалася днів десять. Спливають кілька „кадрів“, що запам'яталися. Ми в якомусь селі Тамбовської області. У селі я вперше. Вперше побачив корову, телят, курей, сільський побут. До цього бачив котів, собак, коняку, горобців, у зоопарку – слона, тигра, лева. Так от вона яка корівка, що дає молочко!

Ми, сім'ї офіцерів, що звикли до міського комфорту, морщилися тим умовам, які нам запропонували в тамбовському селі. Якийсь начальник, мабуть то був голова сільради, сказав, що нічого кращого запропонувати не може і, якщо когось це не влаштовує, він нікого не тримає.

Мама прилаштувала у велику хустку мого маленького братика, підвісила через плече, взяла дві валізи в руки, я біля неї. Поїхали добиратися на Кіровоградщину. Скоріше за все добиралися залізницею, бо опинилися на станції Знам'янка. На пристанційній площі мама побачила "полуторку" з військовими номерами, підійшла до офіцера, що стояв біля машини, показала довідку, яка свідчила, що ми сім'я офіцера Червоної Армії. На щастя, машина мала їхати через Кіровоград. Ми і двоє бійців розмістилися в кузові на лаві біля кабіни. Рушили. Дорослі сидять спиною до руху, я стою, тримаючись руками за кабіну, дивлюся вперед. Мені цікаво. Виїхали за місто. Праворуч по ходу машини – ліс, ліворуч – поле, а на полі гойдається чи то жито, чи пшениця. І ліс, і поле бачу вперше. Красиво, приємно, серпневий вітер ласкаво облизує обличчя, пронизує чубик на голові. Раптом я побачив у полі багато міліціонерів і скрикнув: "Ой, скільки міліціонерів!" Солдати і мама обернулися. Один солдат сказав: "Німецький десант."

Через кільканадцять метрів ми побачили на дорозі міліціонера, який рукою зупинив машину, поряд з ним було ще двоє. Машина зупинилася, з кабіни вийшов наш офіцер. З "міліціонером" вони про щось переговорювали, і ми поїхали далі. Всі мовчали. Мабуть, кожен думав про своє, або всі думали про одне і те ж – про війну. Я вже знав, що іде війна, що на нас напали фашисти, що з ними треба воювати.

В Кіровограді машина зупинилася біля церкви, що поряд з облсудом і вулицею Пушкіна. Ми з мамою злізли, машина поїхала у напрямку Виски чи Новоукраїнки.

Отже, ми в Кіровограді. Йдемо вулицею Пушкіна, провулочком вийшли на Чапаєва і на розі вулиці Артема побачили перший розбитий (очевидно бомбою) будинок. Я не знаю, про що тоді думала мама, але в очах у неї був смуток.

Ось і рідний Ровенський провулок. Ще метрів сто-сто п'ятдесят і наш будинок. Зайшли у двір, нас зустрічає бабуня – татова мати, тьотя Шура – татова рідна сестра, Юра – її син, тьотя Катя – дружина татогового брата Григорія (служив моряком в Чорноморському флоті) з двомісячним сином Алімом на руках.

Всі поздоровалися, а бабуса Поля сказала: "Навіщо ви приїхали сюди, через день-два тут будуть німці."

І дійсно, через два дні у місто зайшли німецькі війська. Мама якось комусь розповідала: "Ми приїхали в Кіровоград, не думаючи, що з війною настільки серйозно." А тут ще – сім'я офіцера Червоної Армії. Боялися всього, боялися німців, боялися, щоб сусіди не "продали", думали – як жити, за що жити... Був початок серпня 1941 року.

ПЕРШЕ ЗІТКНЕННЯ

Ровенський провулок, на якому я народився, простягся з північного сходу на південний захід і виходив на вулицю Польову, останню вулицю південно-західної частини Кіровограда. Вона проходила з південного сходу на північний захід, перетиналася з вулицею Андріївською (останніми її будинками). На протилежній від Ровенського провулка частині Польової була лише одна споруда з трьох одноповерхових дореволюційних будинків і металевих воріт. Взагалі, якщо би глянути звверху, то ці будинки були з'єднані цегляним парканом, утворюючи великий прямокутник. Не знаю, що там було до революції, а перед війною – якийсь технікум. Німці спочатку розташували там військову частину. Майже впритул до описаної споруди був цвинтар.

Вже через кілька днів після приходу німців ми, хлопчики, незважаючи на заборони дорослих, почали бігати за межі своїх вулиць, у тому числі і на цвинтар. Бігали, гралися у схованки. Якось я знайшов там гвинтівку "трюхлінійку", лише металеву частину, але з парусиновим ременем. Взявши за ремінь, потягнув "ружжю" додому, волочачи по землі, бо воно було майже вдвічі більше за мене – п'ятирічного хлопчину. Тягну залізяку мимо вище описаних будинків, а біля залізних воріт стоїть німець – вартовий. Я ж – "нуль на масу", біжу собі. Як тільки порівнявся з німцем (правда, від воріт до дороги було метрів десять), він побачив мене з моїм "скарбом" і почав щось кричати, я навіткача, він – сердитіше й гучніше. Тоді вже я злякався, кинув гвинтівку і побіг у свій провулок. Ось таким було моє „перше зіткнення з ворогом”.

"ПАРТИЗАНИ"

Через деякий час німці влаштували на території технікуму в'язницю, обнісши все навколо парканом з колючого дроту у два ряди. Ми, діти, розуміли, що фашисти – вороги, що з ними воюють наші батьки і вони обов'язково переможуть. Звичайно, говорили про це пошепки і озираячись. Таємно від дорослих, не розуміючи, що можемо потрапити у невинуватну халепу, за яку довелося б заплатити власним життям і життям своїх близьких, робили німцям, поліцаям маленькі паскудства.

Було це, очевидно, на початку липня сорок другого, бо вже поспіли абрикоси. Хлопці придумали робити з абрикосових кісточок свистки. Велику кісточку терли (довго терли) об шматок цегли, доки не протирали дірку. Цвяхом видлубували з кісточки бубку. Коли прикласти таку штуку до губів і подути, з кісточки виривався гучний свист. А коли крізь дірочку в середину запхати ще й малесенький камінчик, то звук був схожий на міліцейський сюрчок.

За двома рядами колючого дроту ходив вартовий поліцей з гвинтівкою. Перпендикулярно до вулиці Польової виходили Рівненський і Обривний провулки на відстані двадцяти-двадцяти п'яти метрів один від одного. Хтось із старших хлопців придумав таку дуринку: двоє малюків шести-семи років ховалися біля крайніх будинків двох провулків, що виходили на Польову і починали по черзі сюрчати в кісточкові свистки. Почувши, наприклад, свист з Обривного, поліцей біг у бік Обривного. Там свист замовкав. Проте, починався свист від Рівненського. Поліцей, "випльовуючи" непристойні слова, біг у бік Рівненського.

Ми самі і наш "командир" розуміли, що це довго не зможе продовжуватись. Тому, провівши цю "акцію" два-три рази з паузами у кілька днів, "сіли на дно".

РОГАТКА

Фашистів ненавиділи не лише радянські люди, а й солдати і офіцери їхніх союзних військ – румуни, угорці, італійці. Багато хто з них говорив: "Гітлер капут".

Колись ми з мамою побачили на розі нинішньої вулиці Тобілевича і Пушкіна, як італійці побили німецького офіцера. А про румунів між нами ходила така пісня: "Антонеско дав наказ – всім румунам на Кавказ, а румуна не дурной, на каруцу і домою".

Якось ми гралися з хлопцями на Обривному провулку. Дивлюсь, ідуть двоє угорських солдатів. По провулку проходив товстий кабель польового телефону. Він невисоко був прикріплений до стовпів, у деяких місцях звисав аж до землі. Угорці підійшли до місця, де кабель був на землі, один з них витяг солдатський ніж і перерізав кабель. Зробивши це, вони спокійно пішли до кінця провулка і зникли.

По цьому ж провулку поліцаї возили в підводах хліб з "п'ятого" магазину на вулиці Пушкіна для в'язнів тюрми на Польовій вулиці.

Сидимо ми з друзками на пригірку, метрів п'ятнадцять від дороги, по якій поліцей везе підводою хліб. Я з рогаткою (резинку для рогаток нарізали з протигазів), зона "заряджена" брачком (шматочок металу з розбитого чавунчика). Хтось із хлопців щось розповідає. Мені не цікаво, дивлюсь байдуже перед себе, очі навіть трохи підняті догори. У голові чомусь туманиться. Розтягую рогатку і, коли коні були якраз навпроти мене, чомусь відпускаю резинку. Через секунду одна коняка, що з мого боку, як заірже, потім стає дибки і перевертає віз з хлібом та поліцаєм, який сидів на возі.

Чуємо матюки – ніхто нічого не зрозумів. За мить я здогадався у чому річ. Хлопці помітили у мене в руках рогатку і їх наче вітром

здуло. Я, наче пір'їнка, перелетів через символічний паркан з дерези (дерев'яні паркани попалено взимку), пробіг двором, знову через дерезу на межі з іншим двором і – на свій Ровенський. Не знаю, чим там усе закінчилося, але я днів три не виходив з двору. А сталася ця пригода через те, що брачок з моєї рогатки потрапив у морду коняці. Чесно кажучи, спеціально я не хотів того робити, але так вийшло. Хоча, хто зна? Чомусь-то у мене в голові „затуманилося“.

ЩО ПОСІЄШ . . .

На нашому провулку жило троє поліцаїв. Прізвища їхні я й зараз не знаю. Дорослі одного з них називали Жоркою, він був наймолодшим, другого – Михайлом, найстаршого називали "Кобильчихин чоловік". Був жовтень 1943 року. Пройшла чутка, що німці заарештували поліцає Михайла, начебто за те, що той продавав партизанам зброю, а був він в тюрмі завідувачем збройного складу.

Провулком, щодня під вечір, плентався п'яний "Кобильчихин чоловік", зупинявся біля людей, що юрилися на вулиці, і хвастася: "Сьогодні стількох розстріляли!" Він служив у тюремній команді, яка виконувала вироки. Через кілька днів після арешту Михайла "Кобильчихин" похвастася: "Сьогодні особисто розстріляв Мишку і рука не дрогнула".

Коли німці відступали, він поїхав з ними, лишивши вдома дружину і двох синів. Де він дівся, так ніхто і не знає. Старший його син (вже в 60-і роки) алкоголіком став, а менший (здається, 1942 року народження) п'яним примерз у калюжі, коли йому було років за двадцять, і невдовзі помер.

МОТОЦИКЛ

Пригадалася ще одна історія з поліцаєм, найперша. З того, що батьки відправили багажем в сорок першому, до Кіровограда прибув лише мотоцикл.

За кілька днів після вступу в місто німецьких військ запрацювала окупаційна міська адміністрація. Населення було оповіщено про негайну здачу вогнепальної зброї, радіоприймачів, автомобілів і мотоциклів.

Дома була батькова дрібнокаліберна рушниця – премія за перемогу у змаганнях по стрільцю спорту. Дерев'яну її частину вирішили відокремити, порубати на дрова, а металеву – закопали в садку. А от що робити з мотоциклом? У будинку навпроти жив мій хрещений батько, автомеханік за професією. Чому його не забрали до армії, я не знаю, навіть не взяли, коли звільнили місто від німців. Дядько Семен,

так звали хрещеного, пообіцяв розібрати мотоцикла, змастити мастилом всі частини і прикопати. Але не встиг. Якось, то було, очевидно, в кінці серпня сорок першого, до нашого двору під'їхала машина "ЗІС-5". За кермом був німецький солдат, ще двоє на кузові. З кабінки вийшов поліцей і його дочка, дівчинка років десяти-одинадцяти. Поліцей зайшов у двір і сказав мамі, що до цього часу не виконала розпорядження німецького командування, її можуть суворо покарати, аж до розстрілу. Мама розплакалася, говорячи, як же вона, жінка, може привезти того мотоцикла. Мотоцикл стояв у сараї. Німці викотили його у двір, потім на вулицю, відкрили задню частину борту машини, приставили дошку і, викотивши мотоцикл у кузов, поїхали. Цей епізод запам'ятався мені на все життя. Час від часу він спливав у моїй пам'яті. Колись, мені вже було років тридцять п'ять, я знову пригадав цей випадок і спитав у мами чи вона пам'ятає його. "Звичайно, пам'ятаю", – відповіла мама. – "Навіть більше: інколи бачу колишнього поліцей в місті, він працює таксистом". Я так і зашарів, почав просити маму, щоб показала мені його. Мама категорично відмовилася це зробити, побоюючись, щоб той не зробив мені зло. Шкода. Бо в мене моментально виник план. Я не думав цьому зрадникові мститись. Лише хотів, щоб він підвіз мене на таксі до нашого дому, запитати, чи не доводилося йому бути тут у сорок першому році і подивитися на вираз його обличчя. Але так і не вдалося здійснити цей "сценарій".

Ще одне крутиться у мене в голові. Як німці могли довідатися, що ми маємо мотоцикла, адже батько їздив на ньому лише в Києві. Думається, що нас "продав" німцям хтось із сусідів. А гарний був мотоцикл, довоєнний "ІЖ". Батько був мотоциклетним фанатом і, вже в повоєнному п'ятдесятому, купив собі "ІЖ-49".

ФУТБОЛ

На весь провулок, а може й квартал, справжній футбольний м'яч був лише у мене. Коли в сорок першому пакували багаж, хтось запхав м'яч в ящик з мотоциклом. Для мене то була велика радість, та й для всіх моїх сусідів-однолітків. Діти є діти. Війна війною, а ми граємо в доганяли, піжмурки, б'ємося на "шаблях", граємо в футбол.

У крайньому великому будинку, що виходив на вулицю Польову, розташувався невеликий німецький підрозділ. Якось граємо з хлопцями в футбол біля нашого двору. До нас підійшло троє німців. Стоять, спостерігають. Раптом м'яч підлетів до одного з них. Він вправно підхопив його ногою, перекинув кілька разів з однієї ноги на іншу, підкинув угору, головою кинув м'яч іншому німцеві, той третьому. Третій піймав руками, кілька разів ударив м'яч об землю і кинув його комусь із наших

“футболістів”. Цей же німець поліз до себе в кишеню, дістав цукерки і пригостив ними дітей. Потім спитав ломаною російською мовою: “Чей єст мяч?” Хлопці показали на мене. Він тоді до мене: “Ми хотел іграть в футбол.” Тут вийшла бабуся Поля. Німець їй розповів про своє прохання. Бабуся – мені: “Пан хоче взяти м'яч, віддай.” Я, стримуючи сльози, віддав німцеві м'яча, він погладив мене по голові, інший дістав цукерки і дав мені. Німці взяли м'яч і пішли.

Зразу за вулицею Польовою розпочиналося рівне поле, яке на захід від міста простягнулося на кілька десятків кілометрів.

Німці з м'ячем пішли у двір будинку, де вони розташувалися. Через кілька хвилин з двору, весело розмовляючи, виходила ватага німецьких молодих хлопців. Вони попрямували на поле, відмітили футбольний майданчик, поставили ворота з одержі і почали грати в футбол. Ми були за глядачів. Погравши з годину, вони віддали мені м'яч і ще пригоостили цукерками. Так відбувалося щодня, аж поки вони кудись виїхали.

ТРИЗУБ

Вже в серпні-вересні 1943 року всі напевне знали, що радянські війська гонять фрців по всіх фронтах. Це було видно по настрою самих німців, по тому, що в місто прибувало багато румунських, угорських військових підрозділів, “занімечених” донських козаків і так званих петлюрівців – українських вояків, які служили фашистам. Всі прямували на захід по вулиці Андріївській. Вона перетиналась з вулицею Польовою і була останньою в західній частині міста. Далі починалося поле. Якраз тут зупинялися пересувні військові частини на день-два і вирушали у напрямку на захід.

Хлопчаки – народ допитливий, ігноруючи заборони дорослих, збиралися зграйками біля військових, роздивлялися їх, розмовляли, нерідко мали від них якісь ласощі. Особливо гостинними були “дончаки”. Вони не забороняли нам вештатися між ними, весело жартували, садовили в сідла і, тримаючи коня за вуздечку, по кілька хвилин катали. Одягнені вони були в свою традиційну козацьку форму: військові кашкети з лакованими козирками, гімнастерки кольору “хакі” із стоячим комірцем, широкі пояси з портупелями, чорні або темно-сині шаровари з широкими червоними лампасами, юхтові чоботи. При боці шабля, за спиною карабін.

Різко від “дончаків” відрізнялися “петлюрівці”. Були вони якісь напружені, знервовані, брови зсунуті до перенісся, в очах неприязнь. Вони не дозволяли нам заходити у їхні розташування, кричали: “Ану, геть звідси!” Не одному з нас дісталось батогами через спину. Ми їх боялися і спостерігали за ними здалека.

Одягнуті вони були в сині свити, перепоясані шкіряними поясами, темні штани заправлені в чоботи, на голові – папахи, з яких звисали жовто-блакитні трикутники з матерії, на папасі замість кокарди виблискував мідний тризуб.

Ось ці жовто-блакитні трикутники і тризуб з дитинства врізалися в мою пам'ять, як щось зле, вороже.

РІЗДВО

Чим ближче до зими, німці все більше скаженіли. У в'язниці, що була поряд з нашим Ровенським провулком, щодня розстрілювали багато ув'язнених. Фашисти поспішали знищити якомога більше людей, котрі потрапили в їхні чорні застінки. Навколо в'язниці було викопано багато величезних ям, метрів по шість-сім завдовжки, три-чотири завширшки і метрів чотири глибини. Забитих укладали шарами, пересипаючи кожен шар вапном. По хатах ходили п'яні солдати, гвалтували дівчат і жінок, забирали все цінне, що траплялося їм на очі. Заміновували заводи, фабрики, великі будинки, мости.

У той же час частіше доходили чутки про дії партизанів і підпільників, які пускали під укіс залізничні ешелони, автомашини, знищували фашистів. Працювали підпільники і на аеродромі. Нерідко ми бачили, як ворожі літаки, піднявшись у повітря, вибухали і падали на землю. Одного разу в повітрі підірвався винищувач і впав у садку одного подвір'я на Балашівці. Ми ж, хлопчак, не проминули побігти туди, хоч до Балашівки було майже п'ять кілометрів.

А картина була така: в садку "хвостом" догори лежав німецький літак і горів яскравим полум'ям. Двір був оточений німецькими автоматниками. Хату літак не зачепив, біля неї юрмилися офіцери, поліцаї. Подивившись, ми пішли додому. Люди говорили, що це підпільники підсипали в бензобаки літаків цукор і від того вони вибухали.

Очевидно, через підпільників люди дізнавалися про наступ Червоної Армії, визволення того чи іншого міста, що наші вже наближаються до Кіровоградщини. І дорослі, і малі тихо раділи і з нетерпінням чекали визволення.

Прості німецькі солдати теж думали так, як і ми. Інколи підходили до купки людей, винувато посміхалися ї, озираючись, тихо говорили: "Гітлер капут."

Колись, під вечір, ми побачили високо в небі радянський літак-винищувач. Він з'явився в західній частині, за містом. Літак на небі "намалював" величезне коло з конденсату. Воно, підсвічене прихідним пурпуровим сонцем, було червоним. Люди вибігали з дворів,

молилися, дивлячись на небо. Потім зібралися разом. Хтось сказав: "Це льотчик показав, що німці в оточенні".

Настав новий 1944 рік. У нашому домі жили бабуня Поля, мама і я з молодшим братом. Удень всі були в кімнатах, трохи підтоплювали дровами та лампачем з кізяків, а на ніч переходили до сусідів у підвал, бо по ночах бомбили або обстрілювали місто з гармат.

Якось стався випадок у сусідньому дворі. Дід, його звали "Безруков", очевидно тому, що у нього не було однієї руки, коли бомбили чи обстрілювали місто, ніколи не ховався в льоху, як усі інші члени його сім'ї. Одного разу, коли почався обстріл, не влежав і він у своєму ліжку і поспіхом спустився до льоху. Згодом він розповідав: "Як утихомирилося, ми всі повернулися до хати. Дивлюсь, від мого ліжка лишилися тільки спинки. З матраца, подушки і ковдри лише клоччя валялося, розкидане по всій кімнаті, стіни подлубані осколками, а на підлозі смиренно лежав стабілізатор від мінометної міни. І що мене підняло з ліжка? Було б зі мною те, що з матрацом." Він усім на провулку розповідав цю історію і показував стабілізатора від міни.

Настав різдвяний вечір. Мама й баба Поля наварили картоплі в "мундирах", куті, узвару, напекли коржів, зробили форшмак (паштет з тюльки), виставили це все на стіл, запалили каганець і ми всі сіли вечеряти. Аж раптом в хату забігає німецький солдат. Молодий хлопча, років йому було 19-20. Очі перелякані, в руках рушниця. Ми теж перелякалися, сидимо, мовчимо і він мовчить. Першою опам'яталася баба Поля. Вона встала і каже солдаткові: "Прошу, заходьте, сідайте, есен (їжте)", – і показує на стіл. Солдат трохи оговтався, поставив рушницю біля дверей, сів біля столу і почав їсти. Взяв картоплину, посипав сіллю. Мама підсунула йому коржа. По тому, як він жадібно їв, видно було, що обідав солдат, може, ще вчора. З'ївши картоплину і шматок коржа, відчув на собі наші погляди, почервонів. Бабуся каже йому: "Есен, есен." Німець встав і каже: "Спасіно. Гітлер капут. Ваш армій тут пліско. Я здаю плен." Далі подумав, показав на рушницю: "Ето пусть будет тут у вас. Спасіно." Приклав руку до грудей, поклонився і пішов, лишивши рушницю. Надворі вже зовсім потемніло. Тільки жінки прибрали зі столу – у місті почалася стрілянина, вибухи. Ми швидко зібралися і побігли до сусідів у підвал, захопивши з собою деяку їжу і воду в пляшках.

Вибухи і стрілянина тривали всю ніч. Під ранок все затихло, проте виходити ніхто не наважувався. Раптом чуємо стукіт у двері підвалу, далі хтось голосно запитав: "Є хто живий? Виходьте!" Дядько Толя Біленко підійшов до нижніх дверей підвалу і запитав: "А ви хто?" Згори відповіли: "Свої, виходьте!"

Підвал ожив, зашумів, закричав. Всі кинулися сходами вгору. У дворі, біля підвалу стояло кілька червоноармійців у наших, радянських шинелях, з автоматами, на шапках червоні зірки.

Люди обнімали їх, цілували, називали рідненькими, дорогенькими, запрошували зайти до хати. "Зайдемо, зайдемо", – говорили солдати, – "а поки що, даруйте, нам треба гнати фріців далі, аж до самого Берліна." Це був ранок 8 січня 1944 року.

Люди розійшлися по хатах. По місту чути було постріли, вибухи, в повітрі пролітали літаки з червоними зірками на крилах. А хлопчикам вже не терпілося на вулицю: побачити, що там діється. Дорослі забороняли, було небезпечно. Та що нам небезпека! Правду кажучи, діти не розуміють поняття небезпеки. Нам ці-ка-во! Доросліші хлопці все-таки побігли на край провулка, до Польової. Біжать назад повз двори і кричать: "Наші вже скрізь!" Трохи пізніше і менші вирвалися на волю. На вулиці вже було повно наших солдатів, машин. Вони заходили в двори, просили дозволу зайти до хати, розквартировувалися. У нашому домі, в боківці, розташувалася військова майстерня з ремонту взуття.

У колишній в'язниці облаштувався польовий ремонтно-механічний підрозділ з ремонту військової техніки. Туди звозили "поранені" автомашини, танки, бронетранспортери, самохідні гармати. Все це "підлампичували", як ми казали, і відправляли далі воювати.

У одному з приміщень було обладнано клуб, де військові, мабуть, проводили свої збори, різні заходи, а кілька разів на тиждень "крутили" кінофільми. Для нас, дітей, то було "сьоме небо". Коли показували кіно, невеличке приміщення набивалося солдатами, дорослими і дітьми так, що не було як поворухнутися. Проте, як кажуть: "Тісно, зате тепло." Найперший фільм показали "Пригоди бравого солдата Швейка". Протягом дня фільми "крутили" по кілька разів і ми намагалися не проминути жодного сеансу.

ДИТЯЧІ ЗАБАВИ

Врешті закінчилася зима, розтанув сніг і ми могли вже бігати в поле, "засіяне" німецькими машинами, танками, гарматами. Ото вже було нам роздолля. Ми могли гратися „у війну” не якимись там танками, зробленими з табуреток та стільців, а у справжніх "Тиграх" і "Пантерах" (назви німецьких танків). Крім того, в степу, балках і вибалках була маса справжньої зброї – рушниці, автомати, кулемети, кзротше, все чим була озброєна фашистська армія. За сараями в кожному дворі збиралися цілі арсенали.

Навчилися ми розряджати артилерійські снаряди. У сусідського хлопця, йому було вже років п'ятнадцять, у дворі були великі лещата,

молоток, молот і взагалі дуже багато різного інструменту. Ми затискали в лещатах снаряд, обценьками з гільзи викручували капсуль, далі, бахнувши раз-другий по "голівці", розхитували її, знімали з гільзи і виймали довгі "макарони" – порох. Довжиною ці "макаронини" були сантиметрів 40-50, ми їх підпалювали, розмахували, маючи від того невимовне задоволення.

А ще ми "полювали" за ракетницями і ракетними патронами. Ракети були червоні, зелені, білі. Стріляли ними удень в степу, а як наставали сутінки, просто на вулицях.

Озброєна шпана вже ставала небезпечною для оточуючих і для самих себе. Хлопці почали діставати поранення, а що найстрашніше – гинули, лишалися без пальців, рук, ніг, очей.

Дорослим спочатку було якось не до нас, своїх справ вистачало. Проте з часом і вони замислилися серйозно. По вулицях стали їздити уповноважені з підводкою, запряженою кіньми. Вони заходили до кожного двору і виносили наші "арсенали", забирали наші "іграшки".

Ми ж на тому не заспокоїлися, почали вигадувати інші способи "розважатися". В степу знаходили багато німецьких гранат з довгими рукоятками, гранат-"лимонки". Користуватися ними вміли. Нічого складного – вирвав кільце і кидай. Кинути гранату далеко не могли, то придумали інше – кидали її в кручу. Якось з товаришем, моїм однолітком, натрапили на величезний рів, туди і танк міг би заїхати. Зійшовши земляними сходами на дно, побачили там щось схоже на гранату. Завбільшки і формою схожа на банку від згущеного молока, ручка коротка, на ширину долоні дорослої людини, пофарбована в жовтий колір. Взяв я одну таку "цяцьку", і ми піднялися нагору. Присів на краю рову навпочіпки і почав роздивлятися знахідку. Граната явно не німецька, бо в одному місці була викарбувана зірочка. "Так, – думаю, – мабуть, наша, а де ж кільце?" Тримаю в одній руці корпус гранати, в іншій ручку, крутнув знічев'я корпус у правий бік. Чую, щось клацнуло. І до сьогодні пам'ятаю той стан: в голові якось, наче, запаморочилось, руки самі розтулилися і граната полетіла на дно рову. Через секунду – вибух. Мене відкинуло, упав я на землю, лежу. До мене підбіг Толик: "Що сталося?" – кричить. Я відкрив очі, встав і кажу: "Я зрозумів у чому справа. Це наші гранати і там немає ніякого кільця. Треба повернути корпус направо, і як тільки клацне, кидати гранату. Побігли, там на дні ще одна така лежить."

Коротше, як кажуть: налякали тітку дядьком. Ми бігом на дно рову, знайшли таку ж другу гранату, вийшли. Я вже, як знавець своєї справи, стоячи на краю рову, повернув корпус гранати у правий бік, почув "клац", кинув гранату в рів і відбіг з Толиком подалі. Кілька секунд, вибух і – з рову вискочив струмінь землі. Задоволені, побігли ми далі в поле.

"ЯЩИКИ"

Ідемо полем, заглядаємо в ями, вирви від снарядів, може щось знайдемо. Ще пройшли, бачимо – група молодих бійців займається стройовою підготовкою. Ми трохи постояли, подивилися і пішли далі. Метрів за сто натрапили на величенький прямокутний рів. Дивлюсь, а там багато дерев'яних зелених ящиків. Зійшли до рову, роздивляємось ящики. Вони добротно збиті, з боків – дерев'яні поручні на всю ширину ящика, зверху – накривка, з одного боку петлі, як на дверцятах, з іншого – защіпки. Це для нас гарна знахідка – дерев'яні ящики підуть на паливо. А що ж всередині? Відкриваю дві защіпки на ящику, піднімаю накривку, бачимо – якісь круглі об'ємні предмети сантиметрів 30 в діаметрі, 6-7 сантиметрів товщиною, обкручені навколо металевим поясом з такою ж, як на ящику, защіпкою. Відкриваю тугу защіпку, знімаю металевий пояс, верхню кришку, схожу на сковороду. Всередині – щільно упакована якась маса і два металевих колеса по всьому діаметру нижньої "сковороди" із зубцями. В одному колесі зубці всередину, в іншому – назовні. "Толя, – кажу, – та ці ж коліщата можна ганяти прутом". У нас була така забава: металеві коліщата ганяти зігнутим з дроту прутом. Прут робився завдовжки 60-80 сантиметрів (відповідно до росту хлопця). Зверху дріт згинався, як на кочерзі для плити, а знизу – гачок. Потрібна була неабияка майстерність, щоб, кинувши коліщата, підхопити його прутом і котити з великою швидкістю. Я вже ловко вправлявся з цією грою, а дістати коліщата було проблемою. Тому, побачивши такі чудові коліщата, ми неймовірно зраділи.

"Слухай, Толю, про яму цю нікому нічирк. Повиймаємо ці штуки, поділимо дерев'яні ящики між собою, перенесемо потроху додому. Коліщата теж заберемо. Таких на Биковій ні в кого нема," – висловив я свій план товаришеві.

Розібрали ми по два ящики, коліщата повкидали всередину і, обходячи подалі солдатів, побігли додому. Лишивши ящики в дворах, ми знову вирушили за знайденим "скарбом", захопивши з дому мотузки, щоб уже по три ящики тягти по землі.

Прийшли, повскакували в траншею і взялися за роботу. Відкриваємо ящики, виймаємо коліщата... Раптом, чуємо, хтось підійшов. Я глянув угору, бачу: стоїть солдат, палить самокрутку, каже: "Чим займаєтесь, козаки?" Я відповідаю: "А ось ящики на дрова хочемо додому забрати. Від фріців лишилися."

Раптом солдат зсунув брови, відкинув самокрутку і стрибнув до нас у яму. Схопив спочатку мене, тоді Толика й повикидав нас з ями. На цей час сюди підійшло ще кілька бійців. Той, що нас викинув, виліз з ями і суворо крикнув: "Ану, геть звідси, щоб я вас тут не бачив!" – і шугнув до

нас. Ми ж, стріляні горобці, не дали себе спіймати, кинулися навтікача. Відбігши на чималу відстань, зупинилися. Бачимо, до нашої траншеї збіглися всі солдати, там зчинилася якась метушня. Що вони робили – нам здаля не було видно. Через деякий час всі солдати відійшли від траншеї, мабуть, метрів на сто. Пролунав величезної сили вибух, з траншеї вирвалося полум'я, дим і величезний сніп землі.

Ми були дуже сердиті на “салдафонів”: “Шкода їм отих ящиків, – сказав я Толикові, – давай відійдемо подалі, вони скоро підуть звідси, то ми хоч тріски позбираємо.” Так і зробили. Проте від наших ящиків лишилися тільки тріски. Правда, знайшли кілька цілих коліщат.

Пізніше ми взнали, що в ящиках були німецькі протитанкові міни. Тому, якби не солдати, могло б від нас і скалок не лишитися.

Отакі були повоєнні розваги.

ЛАСОЦІ

Мікрорайон Кіровограда, до якого увійшли вулиці Пушкіна, Чапаєва, Андріївська, Польова, Тобілевича і прилеглі провулки, у тому числі Обривний, Ровенський, Артема, називається Биківський або просто Бикова. Разом з вулицею Пермською це були перші поселення поблизу фортеці святої Єлисавети. Ось що про це пише в “Історичному нарисі м.Єлисаветграда” міський голова О.М. Пашутін: “... поблизу фортеці виникло поселення, яке складало частину м. Єлисаветграда під назвою Бикова... за прізвиськом капітана Бикова...” Нинішня вулиця Пушкіна називалася Нижня Бикова, а паралельна їй вулиця Чапаєва – Верхня Бикова. У місті жителів цього мікрорайону називають “биківськими”.

Ще до війни, трохи далі від перехрестя вулиць Андріївської і Пушкіна був (і є зараз) продовольчий магазин під номером п'ять. Називали його просто “п'ятий”. “Куди ідеш?” – “У п'ятий.” “Де був?” – “У п'ятому.” І хоч після війни йому присвоювали інші номери, “п'ятий” лишився “п'ятим” і до сьогодні. Так називали його наші діди і бабусі, матері й батьки, ми – діти, наші діти і онуки.

У перші післявоєнні роки (до 1947 року) хліб розподіляли жителям міст за спеціальними картками. Працюючим дорослим – 250 грамів, непрацюючим – 200, дітям – по 150 грамів хліба на добу.

На той час в сім'ї нас було троє – мама, я і мій молодший брат. Мама працювала, а на мені був обов'язок отримати по карточці наші 550 грамів хліба. Треба було іти зранку до магазину зайняти чергу і чекати, доки привезуть хліб. Як правило, його привозила “хлібна” машина під кінець дня. У черзі був весь час один контингент – непрацюючі дідусі, бабусі і ми – дівтора. Щоб не загубити чергу, весь день доводилося

товктися біля магазину. Сама черга вилаштовувалася, коли вже привозили хліб, а протягом дня кожен займався своїми справами: чоловіки грали в доміно або в карти, жінки "точили ляс", а діти грали в різні ігри, про які сьогодні їм не знають: "цурка-палка", "стукалочка" (монеткою об стінку), доганялки, жмурки, "зіпсований телефон", "камінці" та інші екзотичні для дітей ХХІ століття ігри. Ще одна гра, яка вимагала значної спритності, – володіння ножем. Невеличкі ножі були практично у кожного хлопця. Правила гри такі: грають двоє, на землі окреслюється коло діаметром приблизно один метр; по колу проводиться лінія, яка ділить його на дві рівні половини. Треба було, стоячи у повний зріст, метнути ножа в землю на половину "супротивника". Якщо ніж втикався, з того місця проводилася лінія до межі (лінії, яка розділяла коло навпіл), отже, граючому діставався "певний шмат землі". Якщо ж ніж просто падав, хід переходив до іншого гравця. Так ми проводили все літо. Недалеко від магазину була річка, і хлопці по черзі, групами бігали купатися. На випадок, коли раптово привозили хліб, хтось мчав на річку сповіщати.

Обіди були в нас скромні, скоріше – символічні. Кожен з дому приносив одну-дві картоплини або шматок мамалиги чи якоїсь каші. От і весь обід. Тому додатком до наших "обідів" було все, чим напевне не можна було отруїтися. Жували все – цвіт акації, ягоди пасльону, бузини, бубки калачиків. Інколи діставали шматок макухи – ото вже було ласощі!

Бикова – приватний сектор. Що цікаво, тут на присадибних ділянках росли самі вишні. Рідко у кого, то було майже дивом, росли яблуні, абрикоси, сливи. Інколи ми "здійснювали рейди" у садки і приносили на все хлопчаче товариство вишень, дуже рідко ще зеленкуватих абрикос, яблук або слив.

Одного разу в магазин привезли якісь картонні ящики, такі, в яких зараз перевозять вершкове масло. Ящики склали в кутку торгової зали. Вийшов куб об'ємом, приблизно 3 x 3 x 3 метри. На коробках були якісь написи англійською мовою. Дуже вже нам хотілося дізнатися, що ж воно там всередині. Помучилися ми днів зо два, а далі вирішили провести "розвідку боем". Четверо розмістилися біля коробок грати в карти, один ліг за ними, щільно до "об'єкту", інші стояли біля граючих, як болільники. Таким чином ми повністю закрили "розвідника" від стороннього ока. Лежачий ножем надрізає край коробки, відхилив куточок. Бачимо, там бляшана банка, така, в яких зараз продають томатну пасту. Питає очима, мовляв, що робити? Підказуємо: "Підрізай коробку на всю висоту і по ширині і витягай банку". Витягнувши банку, хлопець акуратно прикрив надрізаний шматок картону. Банку поклали в торбу і потихеньку, "граючи" незалежний вигляд, вийшли з магазину. Через

кілька будинків зайшли у двір до одного з хлопців і ножем розкрили верх банки, як консерву. У банці було щось схоже на борошно, але жовто-зеленого кольору. Дивимось один на одного: "Що воно таке?" Тоді хтось послинив вказівного пальця і сунув його в банку. Вийняв пальця, підніс до носа, понюхав і лизнув язиком. Всі насторожено дивляться на нього. Сміливець наслинив пальця більше і знову ткнув його у загадкове борошно. Знову покуштував і каже: "Хлопці, так це ж американський гороховий концентрат!" Дісталось тих "американських ласощів" кожному по жмені. Тут же ми цей концентрат і з'їли.

"КАМУШКИ"

Биківські діти жили поблизу річки. Навіть від останньої вулиці міста – Польової (нині вулиця Габдрахманова) до річки було метрів двісті. Наш Інгул вже виблискує нижче вулиці Пушкіна. Біля облсанстанції, зійшовши невеличким провулочком метрів 40, потрапляли на вузький дерев'яний місточок (його називали кладочкою). Біля кладочки виглядали з води невеликі гранітні брили. До протилежного берега було метрів 15. Це місце, де хлопці і дівчата починали вчитися плавати. А починалося "навчання" в 5-6 років.

Перейшовши кладочкою на протилежний берег, слід було поступово увійти у воду. Спочатку по коліна, далі по пояс, по шию. Освоївши цей етап, можна було переходити річку пішки. Найглибше місце було вже біля каменів. Тому метр-півтора декому доводилося проходити, занурюючись з головою. Потрапляючи в таку ситуацію, мимоволі відштовхуєшся від дна ногами і бовтаєш руками. Так училися триматись на воді. Перші плавальні прийоми називали: "по-жаб'ячому", "по-собачому", "навимашки", зануривши голову у воду.

Освоївши перші плавальні "кроки", переходили на так звану "Дівчачу". У тому місці ширина річки була 7-8 метрів, глибина до півтора метри. Наступний крок – на "Хлопчачій", розташованій за 20-30 метрів від "Дівчачої". Тут хлопці з дерну вимостили трамплін, з якого малеча, розбігшись, стрибала "бомбочкою" (ногами вниз), пізніше, вниз головою, витягши вперед руки.

Навчившись вільно триматися на воді, плавати, стрибати з трампліна, можна було сміливо йти на знамениті в Кіровограді "Камушки". Це дві великі гранітні, майже шліфовані округлі брили, які з берега поступово сходили у воду. Велика брила була схожа на спину ведмедя, який занурив голову у воду. "Спина ця була метрів п'ять завдовжки. Поряд була друга брила, округла, наче панцир черепахи, діаметром майже чотири метри. Тут було глибоко, а до протилежного берега – метрів 20.

На цьому місці купалися дядьки, дорослі хлопці і той, хто вважав, що йому "море по-коліна", навіть у свої 7-8 років.

У сім років перейшов і я на "круте" місце. Як і старші, навчився стрибати з малої і великої брили, пірнати, плавати животом донизу і на спині.

Одного разу, тоді мені вже пішов дев'ятий рік, розбігся я на великому камені, відштовхнувся і, пролетівши над ним метрів три, пірнув у воду. Відчуваю, торкнувся лівим плечем піщаного дна, далі повільно лягаю на спину, лежу, мені так приємно. Через кілька секунд у голову палнула думка: "Я ж на дні річки". І швидко метнувся на поверхню.

Вже дорослим, згадуючи цей випадок, зрозумів, що сталося. Очевидно, я сильно ударився головою об воду і стався тимчасовий шок.

То було літо 1944 року, останнє літо мого дошкільного дитинства. У вересні треба було йти до першого класу. Війна затримала мені, як і багатьом іншим дітям, початок навчання. Першокласниками були восьми, дев'яти, десятирічні діти. Але все-таки цей час настав, ми сіли за парти і почали вчити абетку.

Грудень 2003 – січень 2004 року,

м. Кіровоград.